

Доктор педагогічних наук,
начальник навчального пункту аварійно-рятувального загону
спеціального призначення ГУ ДСНС України у Харківській області
(м. Харків, Україна) E-mail: yura.taymasov1984@gmail.com

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ДО САМОЗБЕРЕЖЕННЯ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

На підставі аналізу нормативно-правових та науково-педагогічних джерел вивчено історичну періодизацію і трансформацію питання готовності населення до самозбереження під час надзвичайних ситуацій та інших подій. Навчання та підготовка населення, а як результат, готовність населення до дій в кризових ситуаціях в різні роки здійснювалась в залежності від політичної та економічної ситуації в державі. Історичне формування цивільного захисту в Україні залежало від чинників та видів небезпек, які загрожували населенню.

Вирішення проблеми самозбереження населення, зниження рівня захворювання, передчасної смертності населення працездатного віку є одним із найважливіших завдань не тільки у сфері охорони здоров'я, але й сфері захисту населення від небезпек різних видів, в тому числі і від наслідків надзвичайних ситуацій.

***Мета роботи** є аналіз нормативних актів, теоретичних та прикладних досліджень щодо формування готовності населення до самозбереження в системі цивільного захисту в історичній ретроспективі.*

***Наукова новизна** теми, що розглядається, є готовність населення до самозбереження під час аварій, катастроф, пожеж, стихійного лиха враховуючи історичний аспект формування системи цивільного захисту на надзвичайні події, які відбуваються на території України.*

***Методологія.** Під час дослідження було застосовано різні методи, що сприяють усвідомленню та аналізу проблеми, зокрема: системно-історичний аналіз нормативно-правових документів для визначення тенденцій розвитку парадигми та організаційної структури цивільного захисту; порівняльно-зіставний – для вивчення поглядів різних науковців на порушену проблему; систематизація й узагальнення – для формулювання висновків.*

***Висновки.** Питання готовності населення до самозбереження в умовах загрози або виникнення надзвичайних ситуацій є надзвичайно актуальним, враховуючи, що на даний час Україна перебуває в умовах воєнного стану. Вивчення історичного розвитку та трансформації навчання, інструктування, роз'яснення основних заходів для збереження життя людини під час виникнення небезпеки, дозволить уникнути прогалин у даному напрямку та впровадити дійсно дієву систему самозбереження населення.*

***Ключові слова:** навчання населення, система цивільного захисту, формування готовності до самозбереження.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Питання запобігання катастрофам техногенного характеру, можливим вторгненням (військовій агресії) з боку інших країн, поширенню невідомих раніше хвороб та організації дій населення, спрямованих на самозбереження, самодопомогу та взаємодопомогу в критичних умовах є актуальним викликом сьогодення.

Оповіднення про виникнення або загрозу виникнення надзвичайних ситуацій здійснюється відповідними посадовими особами органів виконавчої влади, територіальних громад, підприємств, установ та організацій, може надходити від громадян. Тобто завдання влади при виникненні небезпеки для населення є проінформувати громадян про ситуацію, а також надання необхідних інструкцій до дій в даній ситуації. Від прийнятих рішень владою залежить готовність населення до дій під час надзвичайних ситуацій та наскільки швидко можливо буде ліквідувати наслідки стихійного лиха, катастрофи, пожежі тощо. Ефективність виконання населенням інструкцій влади щодо виконання заходів, які забезпечать збереження життя та здоров'я належить від попереднього навчання та отриманих навичок дій під час надзвичайних ситуацій та подій.

Прагнення людини зберегти своє життя, здоров'я, убезпечитися від небезпек та від зовнішніх загроз, і є самозбереження. Але для виконання зазначених заходів людина повинна бути поінформована щодо можливостей реалізації своїх прав та виконання обов'язків.

Аналіз основних досліджень і публікацій з порушеної проблеми. Вітчизняні науковці В. Коваленко В. Кропивницький, стверджують, що організація цивільного захисту безпосередньо пов'язана з національною безпекою і обороною держави [1]. С. Андреев у своїй монографії обґрунтував механізми формування інституціональних засад розвитку систем цивільного захисту та описав невідповідність цих засад спектру та масштабу загроз у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави: природній, техногенній, соціальній, воєнній тощо [2]. Теоретичні основи навчання населення у сфері цивільного захисту, шляхи вирішення ключових питань реалізації політики у цій сфері досліджували і інші вчені: В. Палюх, В. Садковий, М. Козяр, М. Коваль, С. Гвоздїй, А. Іванов, В. Михайлов, С. Осипенко та ін.

Формулювання мети. Мета статті – розкрити особливості формування готовності населення до самозбереження в системі цивільного захисту в історичній ретроспективі.

Висвітлення процедури теоретико-методологічного дослідження із зазначенням методів. Під час дослідження особливостей формування готовності населення до самозбереження в системі цивільного захисту в історичній ретроспективі було застосовано різні методи, що сприяють усвідомленню та аналізу проблеми, зокрема: системно-історичний аналіз нормативно-правових документів для визначення тенденцій розвитку парадигми та організаційної структури цивільного захисту; порівняльно-зіставний – для вивчення поглядів різних науковців на порушену проблему; систематизація й узагальнення – для формулювання висновків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із появою нових видів військ – авіації під час першої світової війни виникла необхідність у захисті населення від застосування хімічної зброї. Для організації захисту населення була створена протиповітряна оборона (ППО), створені штаби ППО відповідали за готовність до відсічі ворожого нападу у містах.

З метою всебічного захисту населення від різних видів загроз на базі ППО створюються підрозділи різного профілю діяльності: інженерно-хімічного захисту, протипожежної охорони, порятунку і безпеки, санітарної та ветеринарної медицини.

4 жовтня 1932 року приймається постанова, яка затверджує Положення про протиповітряну оборону на території СРСР. Фактично цим нормативним документом утворюється місцева протиповітряна оборона, яка в майбутньому трансформується в цивільну оборону, основним завданням якої буде захист населення від повітряному нападу противників.

Місцева протиповітряна оборона стає ефективною системою захисту населення від повітряних ударів противника.

Враховуючи необхідність навчання населення до самозбереження та отримання навичок щодо дій під час виникнення загроз для життя та здоров'я у 1956 році була запроваджена 12-годинна підготовка населення, у 1957 році ця підготовка збільшилась до 22 годин.

У липні 1961 року місцева протиповітряна оборона була реформована у цивільну оборону, метою якої стало здійснення заходів щодо захисту населення у мирний та воєнний час від збройної агресії противника, крім того до завдань цивільної оборони було включено невідкладні аварійно-рятувальні роботи в зонах ураження та ліквідації наслідків подій.

У 80-х роках формування цивільної оборони вже залучалися до заходів з ліквідації стихійних лих, аварій, катастроф та просвітницької роботи з населенням.

До 1980 року навчання населення способів захисту від зброї масового ураження й інших засобів нападу було загальним та обов'язковим. Для проведення підготовки населення поділялося на працююче та населення, не зайняте у сферах виробництва й обслуговування. Для кожної категорії розроблялися відповідні програми навчання, визначалися порядки і форми проведення занять. Основним методом підготовки не зайнятого населення були практичні завдання [3]. Готовність не зайнятого населення до самозбереження під час виникнення надзвичайних ситуацій та подій у ті роки була на високому рівні враховуючи обізнаність щодо дій під час виникнення небезпек для життя та здоров'я.

У 90-ті роки проблеми природної та техногенної безпеки набули важливого значення і вимагали розроблення державної політики у сфері безпеки життєдіяльності, впровадження дієвих механізмів її реалізації. Існуюча система захисту населення не забезпечувала свого основного призначення.

Випробуванням для населення України стала аварія на Чорнобильській АЕС, яка сталася 26 квітня 1986 року, саме ця катастрофа показала недосконалість та неготовність сил цивільної оборони до ліквідації надзвичайної ситуації такого масштабу.

7 жовтня 1991 року Указом Президії Верховної Ради України штаби та інші підрозділи цивільної оборони вийшли з підпорядкування цивільної оборони СРСР та увійшли у підпорядкування України. Вже у 1992 році цивільна оборона повністю фінансувалась Україною.

У подальшому для врегулювання діяльності цивільної оборони України були прийняті наступні нормативно-правові документи: Закон України «Про цивільну оборону України», постанова Кабінету Міністрів України «Положення про цивільну оборону України» та інші [4,5].

Закон задекларував, що держава як гарант права кожної людини на захист свого життя і здоров'я від наслідків аварій, катастроф, пожеж, стихійного лиха створює систему цивільної оборони, яка має

своєю метою захист населення від небезпечних наслідків аварій і катастроф техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру.

Крім того, Закон визначив поняття цивільної оборони України, як державну систему органів управління, сил і засобів, що створюється для організації і забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру.

Маючи законодавче підґрунтя система цивільної оборони почала формуватися з органів виконавчої влади на всіх рівнях, маючи основною метою захист та безпеку населення, реагування на надзвичайні ситуації.

І тільки з 1999 року до системи цивільної оборони включають курси та навчальні заклади підготовки і перепідготовки фахівців та населення з питань цивільної оборони [6]. Основним завданням курсів та навчальних закладів було визначено підготовку і перепідготовку керівного складу цивільної оборони, її органів управління та сил, навчання населення вмінню застосовувати засоби індивідуального захисту і діяти в надзвичайних ситуаціях.

В 1994 році затверджено Положення про Цивільну оборону України, яким визначені основні завдання, порядок її організації та функціонування.

Пунктом 7 Положення деталізувалось виконання завдань визначених Законом щодо підготовки і перепідготовки осіб керівного складу цивільної оборони, її органів управління та сил, навчання населення.

До керівного складу, який проходив підготовку й перепідготовку з цивільної оборони входили керівники підприємств, установ і організації, їх навчання здійснювалось за планом комплектування курсів. Підготовка вчителів початкової та основної школи з питань цивільної оборони здійснюється щорічно протягом одного дня під час зимових канікул. Викладачі предмета «Цивільна оборона» вищих навчальних закладів проходили підготовку під час методичних конференцій (зборів) один раз на три роки протягом трьох днів, а також на Центральних державних курсах цивільної оборони промислової та екологічної безпеки України.

При організації навчання населення, формуванні груп дотримувалися градації: учні початкової та основної школи – за спеціальними програмами під керівництвом учителів; учні старшої школи та навчально-виховних закладів – за програмою допризовної підготовки; студенти вищих навчальних закладів – за спеціальними програмами; працівники підприємств, установ і організацій, а також особовий склад невоєнізованих формувань – під час об'єктових тренувань і комплексних навчань один раз на три роки.

Непрацююче населення навчалось вмінням застосовувати засоби захисту і діяти у надзвичайних ситуаціях з допомогою пам'яток і засобів масової інформації, фактично при проведенні агітаційно-роз'яснювальної роботи.

Наступним кроком вдосконалення управління Цивільною обороною України, захисту населення від надзвичайних ситуацій та здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи стало утворення Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС).

У 1996 році затверджується Положення про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, яке декларує основні завдання, які покладаються на головний (провідний) орган у системі центральних органів виконавчої влади:

- розроблення і реалізація заходів щодо захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій та Чорнобильської катастрофи;
- керівництво діяльністю органів управління, штабів, військ цивільної оборони і підпорядкованих спеціалізованих формувань;
- координація діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, підприємств, установ і організацій усіх форм власності з розв'язання проблем захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків;
- визначення основних напрямів роботи у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, соціального захисту населення, реабілітації забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територій;
- державний нагляд і контроль за станом цивільної оборони і техногенної безпеки, готовністю дій у надзвичайних ситуаціях та проведення заходів щодо запобігання їм;
- організація та координація здійснення всіх заходів на території зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення, вирішення питань їх фінансування, охорони громадського порядку і здоров'я персоналу, який працює на цій території, захисту наукових і економічних інтересів України;
- управління у сфері поводження з радіоактивними відходами, керівництво рятувальною справою, формування страхового фонду документації;
- реалізація науково-технічної політики у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру і від наслідків Чорнобильської катастрофи;
- підготовка і перепідготовка кадрів цивільної оборони та з питань захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій та Чорнобильської катастрофи, пошуково-рятувальних сил та аварійно-рятувальних служб, навчання населення дій у надзвичайних ситуаціях;

– розроблення та здійснення на основі сучасних технологій та з урахуванням міжнародних стандартів заходів щодо вдосконалення засобів і способів проведення пошуково-рятувальних та аварійно-рятувальних робіт [7].

Створення Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи ліквідувало Штаб Цивільної оборони України.

Навіть беручи до уваги надважливе значення ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, захист людей і територій від надзвичайних ситуацій, катастроф та стихійних лих в подальшому стає пріоритетним напрямком державної політики у сфері цивільного захисту.

Саме цивільний захист, як комплекс заходів, в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення від надзвичайних ситуацій та інших небезпечних подій. Забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту здійснюється єдиною державною системою цивільного захисту, яка складається з функціональних і територіальних підсистем та їх ланок. Одним з основних завдань єдиної державної системи цивільного захисту є навчання населення щодо поведінки та дій у разі виникнення надзвичайної ситуації [8].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Питання готовності населення до самозбереження в умовах загрози або виникнення надзвичайних ситуацій є надзвичайно актуальним, враховуючи, що на даний час Україна перебуває в умовах воєнного стану. Вивчення історичного розвитку та трансформації навчання, інструктування, роз'яснення основних заходів для збереження життя людини під час виникнення небезпеки, дозволить уникнути прогаляти у даному напрямку та впровадити дійсно дієву систему самозбереження населення.

References

1. Кропивницький В. С., Коваленко В. В. Роль цивільного захисту у забезпеченні національної безпеки України. *Науковий вісник: Державне управління*. 2018. № 1.
Kropyvnytskyi, V.S., Kovalenko, V.V. (2018). Rol' tsyvil'noho zakhystu u zabezpechenni natsional'noyi bezpeky Ukrainy [The Role of the Civil Protection in Ensuring the National Security of Ukraine]. *Naukovyi Visnyk: Derzhavne Upravlinnia – Scientific Bulletin: State Administration*. 1.
2. Андреев С. О. Державні системи цивільного захисту: інституціональні засади та проблеми розвитку: монографія. Харків, 2017. 432 с.
Andreev, S.O. (2017). Derzhavni systemy tsyvil'noho zakhystu: instytutsional'ni zasady ta problemy rozvytku [State Civil Protection Systems: Institutional Foundations and Problems of Development]: Monograph. Kharkiv, Ukraine.
3. Богданов Є. П. Навчання непрацюючого населення у сфері цивільного захисту у 1980-2020 роках. *Knowledge, Education, Law, Managment* 2021. №2 (38). vol. 1. Krasnystaw : KWANT STUDIO. С. 12–16.
Bohdanov, Ye. P. (2021). Navchannya nepratsyuyuchoho naseleण्या u sferi tsyvil'noho zakhystu u 1980-2020 rokakh [Education of the Unemployed Population in the Sphere of the Civil Protection in 1980s – 2020s.]. *Knowledge, Education, Law, Managment*. 2 (38). vol. 1. Krasnystaw: KWANT STUDIO. 12–16.
4. Про Цивільну оборону України: Закон України від 3 лютого 1993 року № 2974-XII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/150003__527297
Pro Tsyvil'nu oboronu Ukrainy [On the Civil Protection of Ukraine]: Law of Ukraine as of February 3, 1993. No. 2974-XII. Retrieved from: https://zakononline.com.ua/documents/show/150003__527297
5. Про затвердження Положення про Цивільну оборону України: постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 1994 р. № 299. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-94-%D0%BF#>
Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Tsyvil'nu oboronu Ukrainy [On Approval of the Regulation on the Civil Protection of Ukraine]: Resolution of the Cabinet of Ministers of May 10, 1994. No. 299. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-94-%D0%BF#>
6. Про внесення змін до Закону України «Про Цивільну оборону України». Закон України від 24.03.1999 № 555-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-14#>
Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy «Pro Tsyvil'nu oboronu Ukrainy» [On Amendments to the Law of Ukraine «On Civil Defense of Ukraine»]. Law of Ukraine of 24.03.1999 No. 555-XIV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-14#>
7. Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи: Указ Президента України від 28 жовтня 1996 року № 1005/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1005/96>
Pro Ministerstvo Ukrainy z pytan' nadzvychaynykh sytuatsiy ta u spravakh zakhystu naseleण्या vid naslidkiv Chornobyl's'koyi katastrofy [On the Ministry of Ukraine for Emergencies and Protection of the Population from the Consequences of the Chornobyl Disaster]: Decree of the President of Ukraine of October 28, 1996, No. 1005/96. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1005/96>
8. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>
Kodeks tsyvil'noho zakhystu Ukrainy [Code of Civil Protection of Ukraine]: Law of Ukraine of October 2, 2012, No. 5403-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>

9. Таймасов Ю. Підготовка майбутніх фахівців служби цивільного захисту до самозбереження у професійній діяльності: теорія та практика: монографія. Харків. 2020.
Taimasov, Yu. (2020). *Pidhotovka maybutnikh fakhivtsiv sluzhby tsyvil'noho zakhystu do samozberezhennya u profesiyniy diyal'nosti: teoriya ta praktyka* [Training of Future Civil Protection Service Specialists for Self-Preservation in Professional Activity: Theory and Practice]: Monograph. Kharkiv, Ukraine.
10. Богданов Є. П. Підготовка працівників та службовців до дій у надзвичайних ситуаціях у 1980–2020 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*. 2021. Вип. 39. Т.1. С. 250–255.
Bohdanov, Ye. P. (2021). *Pidhotovka pratsivnykiv ta sluzhbovtziv do diy u nadzvychaynykh sytuatsiyakh u 1980-2020 rokakh* [Training of Workers and Employees for Actions in Emergency Situations in 1980s–2020s]. *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk – Current Issues of the Humanities: Interuniversity Collection of Scientific Works of Young Scientists of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*. 39. Vol. 1. 250–255.
11. Осипенко С. І., Іванов А. І. Організація функціонального навчання у сфері цивільного захисту: навчальний посібник. Київ, 2007. 131 с.
Osypenko, S. I., Ivanov, A. I. (2007). *Orhanizatsiya funktsional'noho navchannya u sferi tsyvil'noho zakhystu* [Organization of the Functional Education in the Sphere of the Civil Protection]: Practicum. Kyiv, Ukraine.

Taimasov Yu.

ORCID 0000-0001-8070-251X

Doctor of Pedagogical Sciences,
Head of the Training Center of a Special Purpose Rescue Squad
of the Main Department of the SES of Ukraine in Kharkiv Oblast
(Kharkiv, Ukraine) E-mail: yura.taimasov1984@gmail.com

HISTORICAL RETROSPECTIVE OF THE FORMATION OF THE POPULATION'S READINESS FOR SELF-PRESERVATION IN THE CIVIL PROTECTION SYSTEM

Based on the analysis of regulatory, legal, scientific and pedagogical sources, the article examines the historical periodization and transformation of the issue of the population's readiness for self-preservation during emergencies and other events. Alerts about the occurrence or threat of emergency situations are carried out by the relevant officials of executive authorities, territorial communities, enterprises, institutions and organizations, and may also come from citizens. In other words, the task of the authorities in case of danger to the population is to inform citizens about the situation and provide the necessary instructions for action in this situation. The decisions taken by the authorities determine the readiness of the population to act in emergencies and how quickly it will be possible to eliminate the consequences of a natural disaster, catastrophe, fire, etc. The effectiveness of the population's implementation of the authorities' instructions to take measures to ensure the preservation of life and health depends on prior training and acquired skills in dealing with emergencies and events. The education and training of the population, and as a result, the readiness of the population to act in crisis situations in different years has been carried out depending on the political and economic situation in the state. The historical formation of civil protection in Ukraine depended on the factors and types of hazards that threatened the population.

The purpose of the article is to analyze the regulations, theoretical and applied research on the formation of the population's readiness for self-preservation in the civil protection system in historical retrospect.

The issue of the population's readiness for self-preservation in the face of a threat or emergency is extremely relevant, given that Ukraine is currently under the martial law. Studying the historical development and transformation of training, instruction, and explanation of the main measures to preserve human life in the event of danger will help to avoid gaps in this area and implement a truly effective system of self-preservation.

Keywords: public education, civil protection system, formation of readiness for self-preservation.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор І. Я. Жорова